

INDUSTRIALISERING OG DEMOKRATI

1866-1914

I 1870'erne og i 1890'erne slog industrien for alvor an i Danmark. Men også landbruget blev effektiviseret. Fra 1882 organiserede danske bønder sig i en andelsbevægelse og oprettede bl.a. andelsmejerier og andelsslagterier. Det skabte et enormt skridt fremad for dansk landbrug både i kvantitet og kvalitet. Omkring 1900 var smør og flæsk langt de største eksportartikler og tidens rigeste og mægtigste land, England, den største kunde.

Allerede i 1866 blev grundloven revideret i ikke-demokratisk retning, der blev indført privilegeret valgret til landstinget. Det betød, at overklassens parti, Højre, der især repræsenterede godsejere og embedsmænd, fik flertal i landstinget, mens bøndernes repræsentanter, der samledes i Venstre, havde flertal i folketinget. Hvem skulle så danne regering? Venstre mente, at det burde være folketingets flertal, mens Højre overlod det til kongen, som de vidste foretrak en højremand. I næsten 30 år (1872-1901) lå regeringsmagten hos Højre, hvis frontfigur var statsminister Estrup. Med alle midler forsøgte Venstre at få regeringen til at gå af, og undertiden førte denne såkaldte forfatningskamp til borgerkrigs-lignende tilstande i landet. Først i 1901 udnævnte kongen et Venstre-ministerium. Denne begivenhed kaldes systemskiftet, for siden har parlamentarisme været fast skik i Danmark, dvs. at ingen regering kan blive siddende, hvis den har et folketingsflertal imod sig.

Begyndelsen af 1900-tallet var Venstres store tid, og de fik gennemført en række reformer, bl.a. en demokratisering af skolen og en ny revision af grundloven i 1915. Den privilegerede valgret til landstinget blev igen afskaffet, og kvinder og tyende fik valgret. I 1905 brød venstrefløjen af Venstre ud og dannede Det radikale Venstre, hvis mærkesager blev antimilitarisme og social sikring af de svageste. På disse punkter kunne de samarbejde med arbejdernes parti, Socialdemokratiet, der første gang blev repræsenteret i folketinget i 1882 og siden stormede frem fra valg til valg og overhalede Venstre i 1924.

Industrialiseringen slog for alvor igennem i Danmark i slutningen af 1800-tallet. Fra Cloettas Damp-Chokolade-Fabrik i København.

Befolkningsekspllosion og sociale problemer

I det gamle landbrugssamfund før år 1800 var befolkningstallet nogenlunde konstant. Det skyldtes, at fødselskvotienten (antal fødte pr. 1000 indbyggere) og dødskvotienten (antal døde pr. 1000 indb.) lå på omtrent samme høje niveau. Den høje fødselskvotient illustrerer, at hver kvinde i gennemsnit fik 4-5 børn. Ægteskabsalderen var ganske vist højere end i dag, 27 år for kvinder og 30 år for mænd, men den gifte kone fødte et barn hvert andet år, indtil hun døde i barselsseng eller kom ud over den fødedygtige alder.

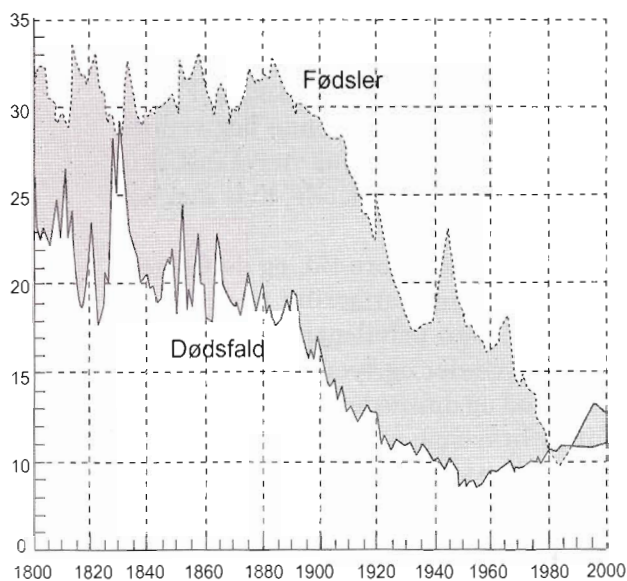
Den høje dødskvotient skyldtes først og fremmest den høje børnedødelighed. Mere end 20% af børnene døde inden for det første leveår, og andre 10% overlevede ikke børnesygdommene. Livet igennem truede sygdomme, især de ødelæggende epidemier, og hungersnød, når høsten slog fejl. I normale år bukkede de svage under i slutningen af vinteren på grund af kulde og mangel på mad, børn og gamle, fattige og syge døde af vårhunger.

I slutningen af 1700-tallet begyndte dødskvotienten at falde. De årlige udsving blev mindre, og faldet fortsatte jævnt til omkring 1945, da den nåede vore dages nogenlunde stabile 10-11 promille. En lang række faktorer kan forklare dødskvotientens fald, medicinske fremskridt, bedre hygiejne herunder renere vand, kloakering og sundere boliger, men først og fremmest rigeligere og bedre mad som følge af landbrugsproduktionens vækst og den almindeligt stigende levestandard.

1800-tallet igennem fortsatte den gamle familiestruktur, og fødselskvotienten holdt sig mellem 30 og 35 promille. Fra omkring 1890 begyndte antallet af fødsler imidlertid at falde, og det gik stærkt. Bortset fra de mystiske store årgange omkring 1945 faldt kvotienten jævnt til 10 promille på mindre end 100 år. I 1981 døde der for første gang i 200 år flere mennesker, end der blev født. Siden har befolkningstallet været stagnerende.

Det faldende fødselstal er sværere at forklare end den faldende dødskvotient. Brugen af præventive midler slog først igennem i 1960'erne, og kvindernes indtog på arbejdsmarkedet hører til i samme årti. Den sandsynligste forklaring må være, at det var familiernes bevidste valg ikke at få så mange børn måske for

Den demografiske transition. Leven-defødte og døde pr. 1000 indbyggere siden 1800

Befolkningsvæksten førte til en flugt fra land til by. Nogle tog den store beslutning om at udvandre til USA. Afskedsscene på Toldboden i København. Udsnit fra et maleri af Jørgen Roed, 1834.

at drage bedre omsorg for det enkelte barn eller for at øge familiens levestandard eller af helt andre grunde. I landbrugssamfundets tid voksede folketallet, når produktionen steg. I dag får vi færre børn, jo rigere vi bliver.

Denne overgang fra landbrugssamfundets stagnerende befolkningstal med høj døds- og fødselskvotient til samme situation i industri-samfundet, men med lav døds- og fødselskvotient, kaldes den demografiske transition (den befolkningsmæssige overgang). Den er ikke et dansk fænomen, men kan iagttages i alle industrialiserede lande. Den medførte en befolkningsekspllosion, i Danmark en fem-dobling af befolkningen på mindre end 200 år.

I år 1800 var der i Danmark 925.000 indbyggere, 20% boede i hovedstad og købstæder, og ca. 75% var landbrugsfamilier. I 1900 var befolkningen steget til knap 2, 5 mill, nu boede 38% i byerne, og ca. 40% var landbrugere. Af de 1, 5 millioner nye danskere var den ene halvdel født i eller flyttet til byerne, den anden blev på landet. Selv om antallet af landmænd med familie faldt relativt, steg det i absolutte tal helt til 1929.

1800-tallet igennem var der ca. 2.000 godser og ca. 70.000 gårde. Den store befolkningstilvækst fandt sted i husmandsfamilierne, deres antal steg fra 90.000 i 1835 til over 200.000 i 1900. Produktion og levestandard for hele samfundet blev fordoblet fra 1830 til 1900, men stigningen var ulige fordelt. De fleste husmands- og landarbejderfamilier, der måtte sætte på usikkert lønarbejde på gårde og godser, levede i yderste fattigdom. De var brændemærkede som underklasse. Deres børn var mindre af vækst og mere sygelige, de måtte tidligt ud at arbejde, og derfor skulkede de i skolen eller sov i timen.

På fattiggårdene kunne staklerne få kost og logi mod at arbejde og underkaste sig et strengt reglement. Scene fra fattiggården i Fåborg. I forgrunden den fordrukne "ringer" Jacob Aal og Blinde Søren, der havde boet på fattiggården siden 1884, da han var tyve år. Maleri "Til bords" af Jens Birkholm, 1904.

Det var især denne store gruppe, der var i opbrud. Mange drog til byen for at søge arbejde i den nye industri, andre tog en endnu større beslutning og udvandrede til USA, hvor de havde en chance for at få deres eget landbrug. Indtil 1914 emigrerede næsten 300.000 danskere.

Som i enevældens tid havde kommunen pligt til at forsørge dem, der ikke kunne klare sig selv. Det måtte dog helst ikke koste for mange penge, så det at modtage fattighjælp blev bevidst gjort så ydmygende og degraderende, at det blev anset for den absolut sidste udvej. Fattighjælpsvirkningerne bestod i, at modtageren mistede en del borgerlige rettigheder som stemmeret, ret til at disponere over sine ejendele og ret til at gifte sig. Fattighjælpen blev givet på flere måder, enten ved direkte udbetaling af penge eller naturalier eller ved, at den fattiges forsørgelse ved en licitation blev overladt til den i kommunen, der ville gøre det billigst. Endelig havde næsten hver kommune en fattiggård, hvor de fattige fik kost og logi imod at arbejde og underkaste sig et meget strengt reglement. I 1890 modtog 39.000 mennesker fattighjælp, deraf var 17.000 anbragt på fattiggårde.

I 1891 blev der vedtaget en lov om, at personer over 60 år kunne få alderdomsunderstøttelse, uden at det medførte diskriminerende virkninger. Det blev begyndelsen på den moderne sociallovgivning. På grund af pres fra et hastigt voksende arbejderparti, Socialdemokratiet, og som følge af voksende velstand og et ændret syn på fattigdom er det i de sidste 100 år gradvist gået sådan, at fattighjælpsvirkningerne er forsvundet, og at større og større grupper er blevet berettiget til hjælp.

Omlægning af landbruget

Danmark var først og fremmest et landbrugsland, og det blev det ved at være til midten af 1900-tallet. Men i slutningen af 1800-tallet, mens industrien slog an i byerne, gennemgik dansk landbrug en voldsom forandring og effektivisering, også landbruget blev industrialiseret.

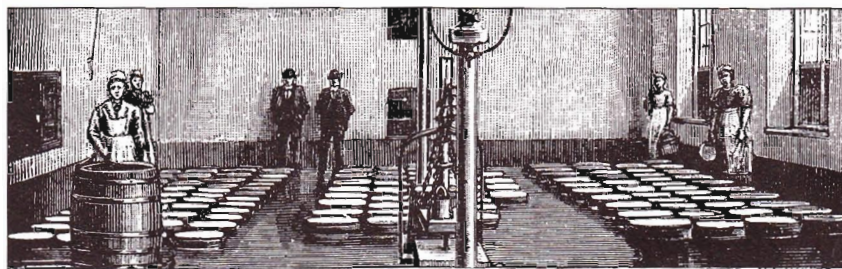
Efter krisen i 1820'erne kom der igen gang i eksporten af korn, især til England. Priser og produktion var stigende, og landbruget havde gode tider. I 1870'erne sluttede kornsalgsperioden, da dansk korn blev udkonkurreret af billigt korn fra de nyopdyrkede amerikanske prærier. På forbavsende effektiv måde klarede landbruget dog krisen ved at omlægge produktionen til animalske produkter dvs. kød, smør og ost. Fra 1875 til 1900 blev eksportens omfang mere end fordoblet, og i 1900 udgjorde smør næsten halvdelen og flæsk en fjerdedel af eksportens værdi. 55% af den samlede produktion blev eksporteret, og England var med 60% langt den største aftager. Dansk landbrug havde foretaget et kvalitativt spring fremad og var blevet blandt de førende i produktivitet. Det var der mange årsager til.

Bønderne genoptog det gamle landsbyfællesskab på en ny måde og organiserede produktionen på andelsbasis. Det begyndte med mejerier. I 1882 oprettede bønderne i Hjedding i Vestjylland det første andelsmejeri, og det blev så stor en succes, at der 20 år efter var over 1.000, et i hvert sogn. De lokale bønder investerede i fællesskab i en mejeribygning forsynet med den nyopfundne centrifuge, der kunne skille fløden fra mælken, og de ansatte en mejerist. De forpligtede sig alle til at levere god mælk til mejeriet og fik afregning og del i overskuddet efter den leverede mængde. I andelsbevægelsen kunne gårdmænd og husmænd samarbejde, på generalforsamlingen stemte man "efter hoveder, ikke efter høveder" (antal køer). Også andre virksomheder blev startet på andelsbasis som slagterier, foderstofforretninger og brugsforeninger.

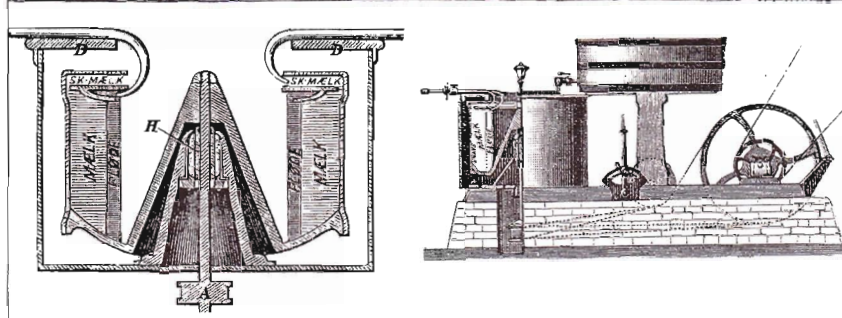
Når andelsbevægelsen blev så stor en succes, skyldtes det naturligvis, at den gav åbenlys økonomisk gevinst, men det skyldtes også i høj grad, at bønderne stod midt i en til tider hadefuld politisk kamp mod den gamle overklasse. Bønderne ville vise, at de kunne selv, og gøre sig uafhængige af godsejeren og købmanden i byen. Den fælles fjende nedtonede modsætningen mellem gårdmænd og husmænd, som i fællesskab fremhævede de demokratiske principper som modstykke til overklassens aristokratiske fremfærd.

Bønderne var bedre rustede til en sådan kamp end tidligere. Skoleloven af 1814 med syv års undervisningspligt havde endelig sendt alle danske børn i skole, og efter 1850 kunne næsten alle danskere læse og skrive. Det var forudsætningen for, at bønderne kunne suge til sig af ny viden. De nyoprettede landboforeninger ansatte konsulenter, der var uddannet på landbohøjskolen, og som rådgav bønderne i alskens

Øverst en bøttekælder på Hverringe herregård, hvor man lod mælken henstå i flade kar i et døgn, for at fløden kunne skille sig fra.

Nederst L.C. Nielsens centrifuge fra 1878, der var den tekniske forudsætning for andelsmøjerierne.

Når centrifugen løber rundt om akse: H-A, slynges den tunge skummetmælk fra den lette fløde, og gennem de to rør: D, fjernes mælk og fløde hver for sig. Centrifugen kunne trækkes af en ko eller hest, men de store centrifuger forudsatte dampmaskiner.

Illustrationer i "Mælkebruget i Danmark", 1896.

faglige spørgsmål. Aviserne slog for alvor igennem efter 1870, og allerede i 1873 holdt hver fjerde bonde avis.

I 1830erne opstod de såkaldte gudelige vækkelser. Det var en slags religiøse græsrodsbevægelser, hvor jævne bønder mødtes til andagt i private hjem som en protest imod statskirkens rationalistiske og åndløse præster. Enevælden var nervøs ved disse folkelige bevægelser, men de voksede sig stærke og blomstrede i resten af århundredet. De delte sig i to fløje, en grundtvigiansk inspireret af præsten og digteren N.F.S. Grundtvig, "den glade kristendom", og en mere alvorlig og streng bevægelse, Indre Mission.

Vækkelserne førte til oprettelsen af en række højskoler, der henvendte sig til unge voksne mennesker. Disse skolers formål var ikke primært at videregive kontant viden, men at vække de unge menneskeligt, nationalt og kristeligt. For tusinder af karle og piger blev et seks måneders højskoleophold en løftelse og en oplevelse, der siden inspirerede til oprettelse af frimenigheder, friskoler og gymnastikforeninger, til møder i forsamlingshuse og missionshuse, men også til deltagelse i andelsorganisationer og politisk arbejde. (Tekst nr. 35)

Forfatningskampen

Omkring 1870 begyndte politikere og vælgere at organisere sig i politiske partier. Forskellige grupper af bondepolitikere sluttede sig sammen i Det forenede Venstre, og få år efter dannedes partiet Højre, der repræsenterede godsejerne og bybefolkningen, især embedsmænd og erhvervsdrivende. På grund af valgreglerne i grundloven af 1866

fik Højre et sikkert flertal i landstinget, mens Venstre fra 1872 fik et lige så sikkert flertal i folketinget. Det var derfor et problem, hvem der skulle danne regering, og om det kom de to partier til at føre en opslidende kamp helt til 1901.

Højre hævdede, at de to ting var ligestillede, og at kongen, som der stod i grundloven, frit kunne udnævne og afskedige statsministeren. Det kunne de roligt gøre, for de vidste, at kongen var højremand. Christian IX (1863-1906) var i hele sin tankegang præget af enevældens rangssamfund, og for ham ville det være en utænkelig tanke og en skandale at skulle udnævne en simpel bondemand til minister, endsige statsminister. Han blev da også ved at udnævne højreregeringer indtil 1901.

Den mest markante højremand var godsejer Jacob Brønnum Scavenius Estrup, som var statsminister eller konseilspræsident, som det hed dengang, fra 1875 til 1894. Estrup mente, at kun jordejendom gav ansvarlighed for samfundets anliggender, jo mere jord jo større ansvarlighed, og derfor burde godsejerne styre landet. Han havde kun foragt tilovers for almindelig valgret og ville ikke underkaste sig "talmajestæten".

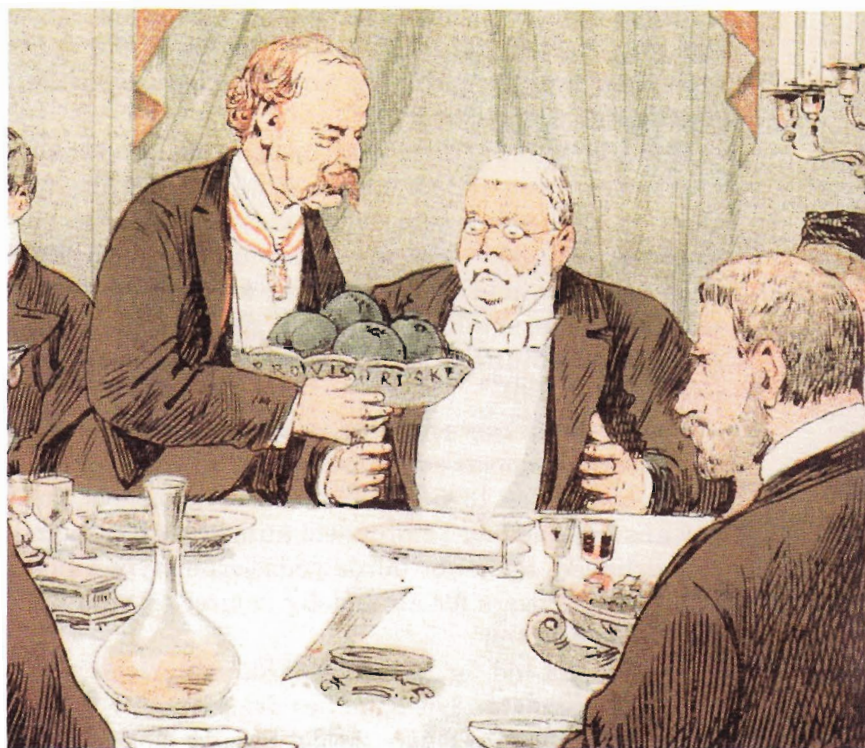
Venstre gik ind for folketingsparlamentarisme, dvs.. det princip, at regeringsmagten bør ligge hos det parti, der kan samle flertal i folketinget. Venstre mente, at det var i demokratiets ånd, at folketinget, der var valgt ved almindelig valgret, havde større betydning end landstinget.

Under arbejdet i rigsdagen forsøgte Venstres politikere på forskellig måde at tvinge regeringen til at gå af. De nægtede adskillige gange at stemme for finansloven, det følgende års statsbudget, men regeringen svarede igen ved at opløse folketinget og udstede en provisorisk (foreløbig) finanslov. De forsøgte sig også med den såkaldte visnepolitik, dvs. at de stemte nej til alle regeringens lovforslag. Regeringen var irriteret, men blev siddende.

I 1885 kulminerede forfatningskampen, da regeringen vedtog en provisorisk finanslov med udgifter, som Venstre havde nedstemt. Højre ønskede et stærkt forsvar koncentreret om en stor og kostbar befæstning omkring København. Den blev bygget i årene 1886-1894 på trods af Venstres modstand. Man skumlede overalt i landet, der blev hvisket om skattenægtelse og væbnet oprør, men der skete ikke noget.

Man kan i dag undre sig over, at bønderne, landets store flertal, fandt sig i, at den gamle overklasse med udemokratiske midler fastholdt regeringsmagten. Der er flere forklaringer på den sag. De institutioner, der udøvede magt i samfundet, var loyale over for regeringen, officerer, embedsmænd og dommere var stort set højremænd. Embedsmænd, der var kritiske over for regeringen, blev fyret, højskoler, der

I 1885 kulmine-rede forfatningskampen da regeringen vedtog den provisoriske finanslov, der gjorde det muligt at afholde udgifter til Københavns befæstning mod flertallet i Folketinget. På billedet overrækker regeringsens leder, Estrup provisorierne i form af sure æbler til Venstres leder Christen Berg. Viggo Hørup (til højre) var en af de skarpeste modstandere af militariseringen. Han stillede det berømte spørgsmål: "Hvad skal det nytte?". Tegning i det konservative vittighedsblad "Punch".

talte Estrup midt imod, fik frataget deres statstilskud, og domstolene idømte redaktører fængselsstraffe for regeringsfjendtlige artikler. I 1885 oprettede Estrup tilmed et gendarmerikorps, der skulle holde folket i ro.

Venstre var et stort parti, der var sammensat af grupper med meget forskellige holdninger og interesser. Det udnyttede regeringen klogt og spillede den ene gruppe ud imod den anden, gang på gang blev partiet splittet, og en fraktion gik på kompromis med regeringen. Ikke mindst forsvarsspørgsmålet delte vandene. På den ene side stod en national fløj ofte med tilknytning til højskolerne, der lod sig lokke af regeringens forsvarspolitik, på den anden en fløj, der bekæmpede både militær og grundtvigsk nationalromantik.

Endelig er der en social og psykologisk forklaring. Danske bønder var ikke revolutionære, efter århundreders underkuelse stak almueinstinktet dybt. Nok havde vækkelser, højskoler og andelsbevægelse givet øget selvtillid, men når godsejeren og præsten talte, stod bonden stadig med hatten i hånden og bøjede nakken.

I 1890 indledte moderate fløje i Venstre og Højre et samarbejde i et fælles ønske om at afslutte forfatningskampen. Det endte med et forlig i 1894, der gik ud på, at Venstre accepterede Københavns befæstning imod, at Estrup gik af som konseilspræsident. Først i 1901

bekvemmede kongen sig dog til at udnævne et Venstreministerium. Den begivenhed kaldes systemskiftet, for siden har parlamentarisme været statskik i Danmark, dvs.. at ingen regering kan blive siddende, hvis den har et flertal i folketinget imod sig.

Industrialisering og arbejderbevægelse

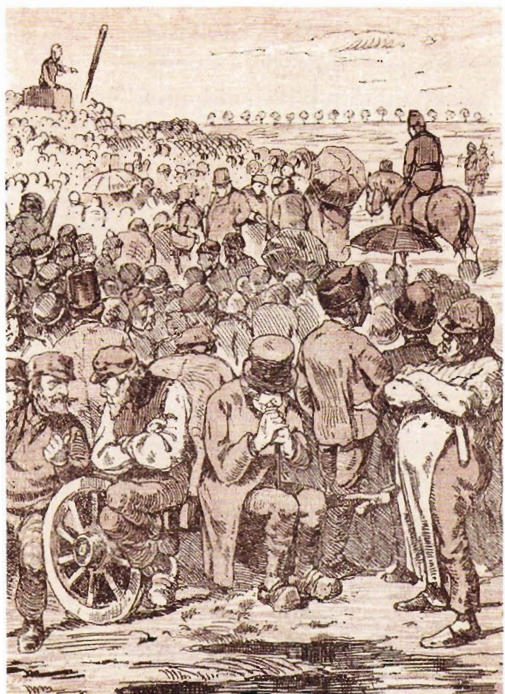
Når moderate venstrefolk begyndte at søge mod højre, skyldtes det blandt andet, at socialismens spøgelse dukkede op på den yderste venstrefløj i form af arbejdernes parti, Socialdemokratiet. Spøgelset var dog ikke værre, end at Venstre og Socialdemokratiet ofte indgik valgsamarbejde mod den fælles fjende, Højre. I 1884 blev socialdemokraterne for første gang repræsenteret i folketinget med to mandater, i 1901 fik de 14 af folketingets 114 medlemmer.

Grundstammen i Socialdemokratiets vælgerkorps var industriarbejderne, og netop i 1870'erne fik industrialiseringen sit første gennembrud i Danmark. Industri er i modsætning til håndværk masseproduktion af varer, der sælges på et åbent marked, og som fremstilles ved hjælp af maskiner. I 1890'erne kom der et nyt opsving, og omkring 1900 beskæftigede industrien 100.000 arbejdere. De vigtigste brancher var tekstilindustri og jern- og metalindustri. De enkelte virksomheder var gennemgående små og leverede alene varer til hjemmemarkedet, især til landbruget. (Tekst nr. 34)

En væsentlig forudsætning for industriens og landbrugets effektivisering var transportrevolutionen, som blev skabt af jernbaner og dampskibe. Den første jernbane, der gik fra København til Roskilde, blev indviet i 1847, og i 1914 var det danske jernbaneland udbygget med 4000 km. jernbane. Dampskibe skabte hurtige og stabile fragtruter, men først efter 1900 blev sejlskibene udkonkurreret på de længere strækninger.

Det første socialistparti blev dannet i 1871 som en dansk afdeling af Den første Internationale, der blev ledet af Karl Marx. Mens Louis Pio, en temperamentsfuld og handlekraftig postembedsmand, var manden bag partiet i Danmark, som allerede i 1872 havde 9.000 medlemmer. Pio udgav en avis, Socialisten, hvori han i et blomstrende sprog skrev lidenskabelige artikler, der forskrækkede borgerskabet. Han hudflettede kapitalisterne, "guldets dyrkere og de fattiges udsugere", og manede arbejderne til at stå sammen og ikke "lade sig føre til kapitalens slagterbænk".

Under en murerstrejke i 1872 kaldte Socialisten til demonstration på Fælled. Demonstrationen blev forbudt, men da den alligevel blev afholdt, greb politiet ind. Pio og andre ledere blev arresteret og sad fængslet i tre år. I 1877 lod han sig bestikke af politiet og emigrerede til USA. Dermed sygnede bevægelsen hen for en tid.

Modsatningerne mellem den konservative regering og det nyoprettede socialistiske parti, Socialdemokratiet, kom til udtryk gennem demonstrationen på Fælleden i 1872. Tegninger i det konservative "Punch" og i det socialistiske "Ravnen"

Snart kom arbejderbevægelsen dog i gang igen nu ledet af solide og jordbundne håndværkersvende. De besluttede at dele bevægelsen i en politisk og en faglig afdeling, som dog fik et nært samarbejde. Den politiske del blev varetaget af Socialdemokratiet, der blev nyoprettet i 1878, mens fagbevægelsen organiserede den faglige kamp.

I 1870'erne blev der oprettet en række fagforeninger, lokale sammenlutninger inden for et enkelt fag. Fra 1885 begyndte fagforeningerne at slutte sig sammen i landsdækkende fagforbund, og i 1898 dannedes De samvirkende Fagforbund, DsF (fra 1959 Landsorganisationen, LO). Også arbejdsgiverne organiserede sig og dannede i 1898 Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening (fra 1920 Dansk Arbejdsgiverforening, DA).

I 1899 startede jyske snedkere en strejke for at få lige så meget i løn som snedkerne i det øvrige land. Snedkerforbundet og snedkermestrene enedes om en ny overenskomst, men snedkersvendene forkastede den. Det gav arbejdsgiverforeningen anledning til at starte en aktion, der skulle knække den opsætsige og besværlige fagbevægelse. Først blev der erklæret lock-out for snedkerne, og siden blev lock-outen udvidet til 40.000 arbejdere eller halvdelen af DsFs medlemmer.

Konflikten varede i 19 uger, og for mange af de udelukkede arbejdere betød den sult og økonomisk ruin. De fik ganske vist en beskeden støtte af både dansk og udenlandsk fagbevægelse, og også uden for arbejderbevægelsen mødte de sympati. Mange bønder mente,

at højremændene i arbejdsgiverforeningen gik alt for aggressivt til værks.

Endelig den 5. september var de to parter rede til at forliges. Snedkersvendene måtte acceptere det første forlig, men vigtigere var det, at det såkaldte septemberforlig fastslog nogle generelle spilleregler for forholdet mellem arbejdere og arbejdsgivere, en slags arbejdsmarkedets grundlov, som har været gældende siden med små ændringer i 1960 og 1986.

Septemberforliget fastsatte regler for, hvordan en lovlig konflikt skulle varsles og iværksættes og pålagde parterne fredspligt, mens overenskomsten var gældende. Arbejdsgiverne anerkendte således fagforeningernes ret til indgå kollektive overenskomster, mens man fra arbejderside måtte acceptere arbejdsgivernes ret til "at lede og fordele arbejdet".

I 1910 indførtes ved lov Den faste Voldgiftsret (i dag kaldet Arbejdsretten) og Forligsinstitutionen. Arbejdsretten afgør sager, hvor arbejdere og arbejdsgiver er uenige om, hvordan overenskomsten skal fortolkes, og Forligsinstitutionen skal mægle, hvis de to parter ikke kan forhandle sig til rette om en ny overenskomst og truer med strejke eller lock-out.

Denne organisering af arbejdsmarkedet opfattedes som en sejr af både fagbevægelse og arbejdsgivere, som havde en fælles interesse i fredelige og stabile forhold. Naturligvis var der stadig arbejdsgivere, der så rødt ved tanken om fagforeninger, ligesom der i arbejderbevægelsen var en venstrefløj, der forkastede septemberforliget ud fra den betragtning, at det betød en accept af det kapitalistiske samfund. Opbakningen bag fagbevægelsen var dog stærk. I 1910 var over halvdelen af arbejderne organiserede, en organisationsgrad, der var højere end i noget andet land, og i dag er stort set alle danskere medlem af en faglig forening.

Gårdmændenes store tid

Fra 1895 til 1914 oplevede landet og landbruget i særdeleshed en stabil og stærk økonomisk fremgang, en tid, der siden for mange kom til at stå som "de gode, gamle dage". Gårdmændene fyldte meget i samfundet, og deres parti, Venstre, dannede regering 1900-1913 og igen 1920-1924 og 1926-1929. Indtil 1906 havde de tilmed flertal i folketinget, det har intet parti siden opnået. Dette flertal afspejlede dog ikke et flertal blandt vælgerne, men den kendsgerning, at Venstre havde stor gavn af valgsystemet, der var valg i enkeltmandskredse.

Da Venstre blev regeringsparti, viste det sig, at et flertal i partiet ønskede at opretholde et forholdsvis stærkt forsvar, selv om det blev besluttet at nedlægge den omstridte Københavns befæstning i løbet

af nogle år. Derfor brød den antimilitaristiske venstrefløj ud af partiet og dannede i 1905 sit eget parti, Det radikale Venstre. Dermed var de fire partier på scenen, der skulle komme til at dominere dansk politik i hele det 20. århundrede og som siden blev kaldt "de fire gamle partier".

Højre, der i 1915 tog navneforandring til Det konservative Folkeparti, repræsenterede de selvstændigt erhvervsdrivende og byernes middelklasse. De konservative ønskede et stærkt forsvar og ville bevare nationale værdier og traditioner, gud, konge og fædreland. De var tilhængere af en vis toldbeskyttelse af den unge industri.

Venstre, der alene hentede sine stemmer på landet og især blandt gårdmændene, var et liberalt parti. Det gik ind for erhvervslivets frie udfoldelsesmuligheder og frihandel, hvilket altsammen passede fint for det ekspanderende landbrug. I øvrigt skulle der være sparsommelighed i statshusholdningen, og man vendte femøren, når det drejede sig om udgifter til sociale og kulturelle forhold. Skolen skulle demokratiseres for at bryde den konservative overklassens uddannelsesmonopol.

Det radikale Venstre fik især støtte fra en så underlig blanding som intellektuelle og små landbrugere, "husmænd og skolelærere", som man sagde dengang. Partiet kaldte sig socialliberalt. Det betød, at de radikale på den ene side gik ind for den enkelte borgers frihed i erhvervsliv og kulturliv, men på den anden side en stærk og aktiv statsmagt, der gennem skatte- og sociallovgivning skulle gribe ind til gavn for svage grupper i samfundet. Antimilitarismen var et nøglepunkt for de radikale, som ville indskrænke militæret til en beskedent styrke som grænseværn.

Socialdemokratiet var arbejderne og de små lønmodtageres parti. I teoretiske principerklæringer erklærede partiet krig mod det kapitalistiske samfund og den private ejendomsret til produktionsmidlerne. I daglig, praktisk politik så billedet dog anderledes ud. Her byggede man helt på det parlamentariske demokrati, og målet var ved hjælp af en stærk statsmagt og demokratiske reformer at nå til stadig større økonomisk og social lighed i samfundet. Socialdemokraterne var modstandere af nationalisme og militarisme og gik ind for total afrustning.

Venstre fik i årene efter 1901 gennemført en del reformer, som længe havde stået på partiets ønskeseddel. I 1903 blev de gamle hartkornsskatter på jord afløst af indkomstskat, en reform, der syntes rimelig, efterhånden som stadig færre levede af landbrug. I det første år beskattedes de mellemste indkomster med 1,3% og de højeste med 2,4%, så i starten var indkomstskatten nådig, men den havde fremtiden for sig.

Også i 1903 gennemførte Venstre sammen med socialdemokraterne en skolereform, der skulle demokratisere adgangen til de højere ud-

Før Venstres skole-reform i 1903 var det hovedsageligt det bedre borgerskabs drenge der blev studenter. Elever på Århus Kate-dralskole i 1891.

dannelser. Før 1903 tog man studentereksamen på en latinskole, hvor eleverne blev optaget i 10-12 års-alderen. I praksis var det børn af veluddannede embedsmænd og det bedre borgerskab og næsten kun drenge. Først i 1875 blev det tilladt piger at tage studentereksamen og studere ved universitetet.

Med reformen blev der efter folkeskolens femte klasse indskudt en fireårig mellemskole, der gav adgang til gymnasiet. Det skabte en bredere rekruttering for bybørnene, og i 1945 tog 30% af en årgang mellemskoleeksamen, men stadig kun 4% studentereksamen. På landet gik børnene som før i skole i syv år og kun hver anden dag, og det var undtagelsen, at et landbobarn fik anden videre uddannelse end et højskoleophold.

Der var naturligvis hos Venstre et stærkt ønske om at få ændret grundloven og dermed sammensætningen af det konservative lands-ting. Da Socialdemokratiet og Det radikale Venstre imidlertid gik stærkt frem fra valg til valg, blev mange venstrefolk med deres høvding, I.C. Christensen, i spidsen mindre ivrige efter at demokratisere landstinget. Derfor kunne en ny grundlov først vedtages i 1915 efter mange års indviklede forhandlinger. Der blev nu almindelig valgret til begge ting, dog således at valgretsaldern til folketinget blev 25 år og til landstinget 35 år.

Ved grundloven i 1915 udvidedes valgretten til at omfatte kvinder og tyende. Når kvinderne fik valgret, skyldtes det ikke, at de nærmede

sig ligestilling med mændene i det daglige liv, snarere tværtimod. I landarbejder- og arbejderhjem måtte konen ofte tage arbejde for at supplere familiens indtægt. Det drejede sig om dårligt betalt arbejde med rengøring, madlavning, syning eller ufaglært arbejde på en fabrik, og når hun også forventedes at klare husholdningen, var der ikke meget overskud til at tænke på valgret og politik.

I landbohjemmene havde mænd og kvinder som tidligere hver sine faste opgaver, men kvinderne tabte terræn. Med indførelsen af slagterier og mejerier mistede de deres gamle vigtige arbejde med slagtning og behandling af mælken til smør og ost, så deres ansvarsområde blev efterhånden indskrænket til husarbejdet alene. Dertil kom, at det nye liv med deltagelse i politik og foreningsliv næsten udelukkende var et mandeforetagende, så kønsrollerne på landet fjernede sig fra tidligere tiders delvise ligestilling.

I borgerskabets familier var konen hjemmegående. Hun havde ansvaret for at skabe en varm og harmonisk hjemlig atmosfære om mand og børn. I det højere borgerskab skulle hun også holde styr på

Den konservative opfattelse af det nystiftede Dansk Kvindesamfund. Tegning i "Punch", 1893.

Alberti fik otte års tugthus for at have bedraget for det der i dag ville svare til mange milliarder. Tegning i "Klods Hans", 1902.

tjenestefolkene. Men det var ikke alle kvinder, der blev gift, og netop i det veluddannede borgerskab blev det almindeligt, at kvinder fik en uddannelse for at kunne klare sig selv, hvis ulykken var ude, og de ikke fandt en mand. Uddannede og selvbevidste borgerkvinder dannede i 1871 Dansk Kvindesamfund, og det var deres agitation, der førte til kvindevalgret først ved kommunalvalg i 1908 og siden ved rigsdagsvalg fra 1915.

En række reformer havde inden da skaffet kvinderne visse rettigheder, fx fik de i 1875 tilladelse til at tage studentereksamen og at studere ved universiteter og andre højere læreanstalter, men stadig var den ugifte kvinde underlagt sin fars myndighed indtil sit 25. år, og den gifte kvinde var underlagt sin mands myndighed. Først ved ægteskabsloven i 1925 blev mand og kone juridisk set næsten ligestillede. (Tekst nr. 36-37)

Ved valget i 1913 fik Socialdemokratiet og Det radikale Venstre tilsammen flertal i folketinget, og de radikale dannede regering 1913-1920. Når det mægtige Venstre så hurtigt var på tilbagetog, skyldtes det bl.a. at partiet i 1908 blev ramt af en ødelæggende skandale, P.A. Alberti, en fremtrædende venstremand, der 1901-1908 havde været landets justitsminister (!), meldte sig selv til politiet som storbedrager.

Da den gamle kong Christian IX i 1901 endelig havde udnævnt et venstreministerium, måtte han til sin overraskelse indrømme, at disse venstrefolk var ganske tiltalende mennesker undtagen "ham med det italienske navn". Alberti var kendt som en skrap antisocialist og en hård hund, og han fik som justitsminister indført pryglestraf for visse voldsforbrydelser. Han var også leder af Den Sjællandske Bondestands Sparekasse, og ved retssagen i 1908 viste det sig, at han havde bedraget sparekassen for 15 millioner kr. et enormt beløb, der oversteg et års indkomstskat. Dommen gav Alberti otte års tugthus og Venstre og dets ledere et knæk.

Udblik 1866-1914: Nationalisme og imperialisme

I det halve århundrede før Første Verdenskrig bredte den industrielle revolution sig fra England til det øvrige Europa. Det betød voksende velstand og et stærkt stigende befolkningstal. Men velstanden var meget ulige fordelt, og den fattige halvdel havde trange tider. 50 mill. mennesker udvandrede til USA, som efter 1900 produktionsmæssigt overhalede England. Andre meldte sig ind i fagforeninger eller tilsluttede sig socialistiske partier, der agiterede for større social lighed. Den mest indflydelsesrige af socialismens ideologer, Karl Marx, udgav i 1848 et lille virksomt programskrift, "Det kommunistiske Manifest", hvori han erklærede, at den private ejendomsret til produktionsmidlerne var roden til alt ondt. Staten eller et kollektiv burde overtage ejendomsretten, og planøkonomi burde afløse markedsøkonomien.

Nationalismen blev i denne periode en meget stærk kraft. Bevidstheden om at tilhøre et etnisk, nationalt fællesskab med fælles sprog og tradition kunne fremkalde stærke lidenskaber, og med voksende velstand og voksende oplysning sivede disse holdninger ud i en større og større del af befolkningen. Det betød, at stater, der var sammensat af mange nationaliteter som Rusland, Østrig-Ungarn og Det osmanniske Rige på Balkanhalvøen, blev splittet og svækket af krav om større selvstændighed eller ligefrem løsrivelse.

Modsat var de lande, vi i dag kender som Tyskland og Italien, dengang delt op i mange små stater. Derfor opstod der et udbredt krav om national samling, og det blev gennemført i begge lande, da den stærkeste stat satte militær magt bag kravet. I 1870 blev Italiens samling fuldbyrdet på initiativ af den norditalienske stat, Kongeriget Sardinien. Året efter blev de mange tyske småstater samlet i det tyske kejserrige på Preussens initiativ efter en kort succesrig krig mod Frankrig. Det nye Tyskland blev hurtigt en økonomisk og militær stormagt, der truede Englands førerstilling.

De sidste årtier før den Første Verdenskrig markerede kulminationen af Europas overlegenhed økonomisk, militært og politisk i forhold til den øvrige verden. Efter 1870 opstod der et formeligt kapløb først og fremmest mellem England og Frankrig om at erobre eller få kontrol over de dele af Asien og Afrika, der

endnu var selvstændige. Også de nye lande, Tyskland og Italien, forsøgte sig som kolonimagter. Denne periode kaldes derfor undertiden imperialismens tidsalder.

De vigtigste motiver til kolonikløbet var formodentlig de økonomiske. Industrialiseringen havde skabt større international konkurrence, og stormagterne forsøgte derfor ved hjælp af kolonier på en gang at sikre sig råstofleverandører og et marked for både eksport og investeringer. På grund af nationalismen spillede den nationale prestige en stor rolle, og der var i Europa en udbredt racistisk opfattelse af, at den hvide race var andre racer overlegen og derfor havde både ret og pligt til at civilisere dem.

Blandt de nye nationalstater var Italien, der blev samlet til en stat i 1870. Den mellemitalienske region, Toscana, fordrev i 1859 den østrigske storhertug, og efter en folkeafstemning tilsluttede man sig allerede i 1861 det nye italienske kongedømme. Samtidigt maleri af G. Mochi af den toscanske deputation i audiens hos den nykårede italienske konge Victor Emmanuel II.